

בראשית היה ארכיון: הקמתו של בית לוחמי הגטאות

לזכרה של יעל שטרנברג, אשת עט וספר, חברת צוות ארכיון בית לוחמי הגטאות

מבוא

בצוהרי יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות ב־3 במאי 1951 נחנכה בבית לוחמי הגטאות תערוכת הקבע הראשונה. בערבו של אותו יום נערכה סמוך לשם עצרת הזיכרון השנתית. שנתיים קודם לכן, באותו מקום, עלה להתיישבות קיבוץ לוחמי הגטאות. כך נכתב באותם ימים: "מנין להם, לאנשי 'בית יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד' שבקיבוץ ע"ש לוחמי הגיטאות – מנין להם האומץ ואף ההעזה לעסוק בחוויות, במאורעות ובתקופה בדבר ימי עמנו שכל אחד רוצה לשכוח אותם?"¹ מטרת מאמר זה היא לבחון את פועלם של מייסדי בית לוחמי הגטאות בשנים 1950–1951. שלושה ציוני דרך בולטים באותן שנים היו חנוכת הארכיון ב־19 באפריל 1950, פרסום הגיליון הראשון של כתב העת "דפים לחקר השואה והמרד" שנה לאחר מכן, ופתיחת תערוכת הקבע הראשונה של המוזיאון, אשר הוזכרה לעיל. זהו מחקר מיקרו־היסטורי הנסמך בעיקרו על אוסף המכתבים הנכנסים והיוצאים של בית לוחמי הגטאות השמורים בארכיונו. בשנים האחרונות נכתבו מחקרים על בית לוחמי הגטאות בהשוואה למוסדות הנצחה אחרים, על קיבוץ לוחמי הגטאות בעשור הראשון להקמתו, על כמה ממייסדי הקיבוץ והמוזיאון ועל ראשיתו של חקר השואה בישראל.² החידוש במחקר זה הוא בעצם הצגתו ובמתודולוגיה שלו: בחינת מעשי היום־יום בשנים הנידונות בראייה של "היסטוריה מלמטה", בחינה אשר מוסיפה על המחקר הקיים ומעשירה אותו. המאמר דן בשאלה מי הייתה אותה קבוצת מייסדים, מה היו דרכי הפעולה שלה ומה היו מטרותיה. טענת המאמר היא שאותן שנים ראשונות התאפיינו באי־

¹ י. אדם, "הבית הקטן הזה: בית לוחמי־הגיטאות על שם יצחק קצנלסון", בשער: בטאון החטיבה הצעירה 16–17, 19 באפריל 1951, עמ' 1 (ההדגשה במקור). אני מבקש להודות לחבריי לצוות ארכיון בית לוחמי הגטאות, בניהולה של ענת ברטמן אלהלל, על העזרה, התמיכה והעצה הטובה. תודה מיוחדת שלוחה לצביקה אורן, יעלה קרטגניר וגרטה ברק על עבודת הפענוח, הסידור והקטלוג של האוסף שעליו נשען המאמר.

² איילת הילמן, לא אבני גזית ושיש אלא מפעל חי: ניצולי שואה והקמת מוסדות להנחלת זיכרון השואה בישראל 1950–1990 (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2023); שרון גבע, כל השאר הוא אלמוות: פרשת חיייהם של צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן, רמת אפעל ולוחמי הגטאות: יד טבנקין ובית לוחמי הגטאות (2023); ליאור ענבר "קיבוץ לוחמי הגטאות: מחוז זיכרון בתוך הווה מאתגר 1949–1959", ילקוט מורשת 99 [16] (2018), עמ' 64–90; בעז כהן, הדורות הבאים — איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי, ירושלים: יד ושם (2010).

בהירות רבה בדבר סדר יומו ומטרותיו של בית לוחמי הגטאות. ואולם מטרה אחת הייתה ברורה מלכתחילה: הקמת ארכיון לשם איסוף תיעוד מקיף וכולל של שואת העם היהודי וכל פריט הקשור אליה.

צעדים ראשונים

ב־18 באפריל 1949 נערכה מצפון לעכו עצרת זיכרון לציון שש שנים למרד גטו ורשה. באותו מעמד התקיים גם טקס העלייה על הקרקע של קיבוץ לוחמי הגטאות בגליל המערבי. על בימת הכבוד ישבו שניים ממייסדי הקיבוץ החדש: בני הזוג צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן, ממנהיגי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה (האי"ל). צוקרמן, אחד המברכים, אמר: "פה נחיה, פה נישא את שמם, פה נרצה לראות מקום לאסוף כל מה שניתן לאסוף על חייהם ומוותם של מיליוני היהודים ושל הלוחמים בגטאות. פה אנחנו רוצים להקים מפעל גדול אשר יישא את שמו של משורר עברי בגולה".³ חודשיים קודם לכן ביקר במקום העיתונאי ירמיהו שמואלי וכך כתב: "לפי התוכנית, שהיא עדיין בשלב של התגבשות, יוקמו 'בתי יצחק כצנלסון', שיכילו בתי-חינוך לנוער, חדרי קריאה ועיון, ארכיון לאוסף החומר שנמצא ומוציאון לכל המוצגים המזכירים את פרשת ההוד והגבורה של המרד".⁴ איני יודע עם מי שוחח שמואלי, ייתכן כי עם צוקרמן. כך או כך, זו הייתה הצהרת כוונות שאפתנית לעתיד לבוא. חלפו מספר חודשים עד שכל חברי הקיבוץ עברו מנקודת ההתיישבות הזמנית שלהם בוולדהיים (מושבה גרמנית-טמפלרית, היום אלוני אבא) לנקודת הקבע. זמן קצר לאחר השלמת המעבר נכתב ב"דפים" (עלון הקיבוץ) כי התקבלה החלטה לשלוח צלם לפולין כדי לתעד את שטח גטו ורשה ואת אזורי הקרבות במרד ולצלם מסמכים וליצור העתקים שלהם לארכיון בית לוחמי הגטאות.⁵ החלטה נוספת שהתקבלה אפשרה את תחילת הגשמתו של החזון: בישיבת מזכירות הקיבוץ המאוחד בסוף ינואר 1950 אושרה הלוואה ל"מפעל הארכיון של לוחמי הגיטאות". אחד המשתתפים בדיון ציין: "יש גם סכנה שלא נוכל להשיג חומר שניצל אם לא נמהר בפעולה להצילו".⁶ מהלך משלים לכך הייתה החלטת המזכירות לפנות לקיבוצי התנועה "בדבר התנדבות לתשלום מס לבית קצנלסון של 4 גרוש לחבר לחודש".⁷ במקביל החלו את עבודתם בבית לוחמי

³ הילמן, לא אבני גזית, עמ' 36.

⁴ ירמיהו שמואלי, "אנדרטה חיה למרד הגיטו", על המשמר, 9 בפברואר 1949.

⁵ "יומן המזכירות", דפים: קיבוץ ע"ש לוחמי הגיטאות, סמריה — הגליל המערבי 24, 9 בספטמבר 1949. לא מצאתי תיעוד ליישומה של אותה החלטה.

⁶ מזכירות הקבה"מ, 24 בינואר 1950, ארכיון יד טבנקין, ספר 36, 1-4-2_13.

⁷ בית לוחמי הגטאות אל אברהם שחטר במזכירות הקבה"מ, 24 בינואר 1950, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), מדור רישום מרכזי (ר"מ), 14831.1. על המחויבות של תנועת הקיבוץ המאוחד למייסדי הקיבוץ ולבית לוחמי הגטאות ועל הקשר המורכב של התנועה עם סמלי המרד ראו: ליאור ענבר, "מעל לחשכת התהום": יצחק טבנקין ויחסו לשואה ולמרד (עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2010).

הגטאות ההיסטוריונים נחמץ בלומנטל ויוסף קרמיש. השניים היו קודם לכן חברי הוועדה היהודית ההיסטורית בפולין שלאחר המלחמה.⁸ במחצית פברואר 1950 דווח ב"דפים" על בחירת ועדה לטיפול בהקמת המפעל על שם יצחק קצנלסון. עם חבריה נמנה צבי שנה, מנהלו הראשון של בית לוחמי הגטאות. בד בבד הוכשר מבנה לארכיון, בתקווה ש"יום ה-19 לאפריל השנה ישמש מנוף לפעולה זו".⁹ ביום זה נערכה עצרת הזיכרון השנייה למרד גטו ורשה ונפתח הארכיון. כך תואר האירוע:

מיד לאחר שער הקיבוץ מצטופפים רבים ליד תערוכת הגנזים הראשונה, מאספי "בית יצחק קצנלסון" העומד לקום כאן. שני החדרים המכילים ספרות על השואה, תעודות ותמונות מן המחתרת והתנועה – צרים מהכיל גם את המעט שהוצג, וכבר נראה ההכרח והצורך שבהקמת בית גדול הראוי לשמו, שיוכל למלא את תפקיד איסוף מורשת השואה והמרד.¹⁰

בסיומה של העצרת הונחה אבן הפינה למבנה הקבע. שמה של התערוכה הזמנית מגנזי הארכיון היה "ימי השואה והמרד".¹¹

בניית האוספים

בפגישה של שנה ובלומנטל עם חברי הקיבוץ בתחילת נובמבר 1950 נמסר על הנעשה בבית קצנלסון וחולקו שאלונים לחברים – שלב ראשון לקראת איסוף עדויות מפיהם. חודש לאחר מכן דווח על פריטים שונים שתרמו כמה מהחברים לארכיון.¹² אך היה ברור שאין די בכך ושיש להאיץ את מלאכת האיסוף. לשם כך גויסה לעבודה מרים נוביץ'. הייתה פעילת מחתרת קומוניסטית בצרפת בשנות המלחמה; היא נתפסה ונכלאה במחנה ויטל (Vittel), ושם הכירה את קצנלסון. היא טמנה את כתביו באדמת המחנה לפני

⁸ עוד על פועלם של השניים: לאורה יוקוש, אספו ורשמו! התיעוד היהודי של השואה באירופה בשנים הראשונות אחרי המלחמה (תרגום: מיכל אלפון), ירושלים: יד ושם (2022), עמ' 171–238.

⁹ דפים: קיבוץ ע"ש לוחמי הגטאות 39, 17 בפברואר 1950, עמ' 4; שם 37, 5 בפברואר 1950, עמ' 2.

¹⁰ יורם, "ערכי הקיבוץ וההגנה – מהם ינקנו תעצומות עוז!", בקיבוץ: שבועון הקיבוץ המאוחד 7, 27 באפריל 1950, עמ' 1.

¹¹ הדוברים בעצרת היו יצחק גרינבוים, יצחק שדה וטוביה בוד'יקובסקי; "יום השנה ה-7 למרד גיטו וורשה", הארץ, 20 באפריל 1950, עמ' 2; "גיבורי יד-מרדכי וקיבוץ לוחמי-הגטאות מתיחדים עם זכר גיבורי מרד גיטו וארשה", דבר, 20 באפריל 1950, עמ' 1; "תערוכת ימי השואה והמרד" [מודעה], על המשמר, 28 באפריל 1950, עמ' 1.

¹² דפים: קיבוץ ע"ש לוחמי הגטאות 59, 3 בנובמבר 1950, עמ' 4; שם 61, 1 בדצמבר 1950, עמ' 4. חודש לאחר מכן הציג שנה לחברי הקיבוץ ניתוח ראשוני של השאלונים: צ.ש., "איפה עברו עלינו שנות המלחמה", שם 63, 29 בדצמבר 1950, עמ' 2–3. דפי שאלונים שמילאו חברי קיבוץ לוחמי הגטאות ב-1950 (העתק), אבלה"ג, ר"מ, 29241. גביית עדויותיהם של חברי הקיבוץ נדחתה עוד שנים רבות: דפי עדות: 96 מחברי קיבוץ לוחמי הגטאות מספרים (ארבעה חלקים), ראיין וערך צביקה דרור, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות (תשמ"ד).

שנשלח אל מותו באושוויץ ונשבעה למלא את צוואתו "לאסוף את דמעות העם היהודי".¹³ נשבעה, וקיימה. "הריני מבטיחה לכם חברים יקרים לעשות כל מה שיהיה בכחי לתועלת הארכיון שלכם שחשיבותו כה גדולה לעמנו", כתבה בטרם צאתה למסעה הראשון. בפריז, בתחילת דצמבר 1950, רשמה ביומנה: "על מנת להאיר את העולם צריך לבעור בעצמך".¹⁴ זה היה מסע ראשון, אחד מני רבים שיצאה אליהם לאורך ארבעה עשורים. קשה להגזים בתיאור תרומתה הרבה להרחבתו של ארכיון בית לוחמי הגטאות. עיון בקורפוס המכתבים היוצאים והנכנסים של בית לוחמי הגטאות בשנים הנידונות משקף את ראשית בנייתם של אוספי הארכיון. שתי מגמות בולטות בתכתובת הזאת: דחיפותן של פעולות האיסוף ורוחב היריעה שלהן. הכול היה בהול וחשוב באותה מידה. בחרתי להתמקד כאן בשלושה אוספים מרכזיים: אוסף יצחק קצנלסון, אוסף האומנות ואוסף "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים".

הבסיס לאוסף קצנלסון היו כתביו שטמנה נוביץ' במחנה ויטל.¹⁵ אחד המהלכים שהובילו שני רבולומנטל היה הרחבתו של האוסף. בבקשות לתרומת כל פריט מעיזבוננו של המשורר חזר אותו נוסח:

וראי שמעת שבמשק ע"ש לוחמי הגיטאות, קם לפני מספר חודשים מוסד לחקר השואה והמורד. המוסד הזה אשר תפקידו איסוף ופירסום של החומר תעודתי על שואת העם בכל ארצות אירופה הכבושות ועל תנועת המרד היהודית לכל גלוייה [גלוייה], נקרא על שם יצחק קצנלסון, גדול מקונני השואה, רבם וידידם הנאמן של הנוער החלוצי הלוחם בגיטו ורשה. עזבונו של המשורר תופס את המקום הנכבד בגנזי הבית [...] אנו סבורים, שתפקידנו לדאוג לכך, שהחומר הזה יהיה מרוכז במקום אחד.¹⁶

פנייה זו, שנוסחה בקפידה, הייתה יותר מבקשה גרידא לתרומת פריטים. זו הייתה הכרזה של בית לוחמי הגטאות על ייעודו ועל זכותם ההיסטורית של מייסדיו והבלעדיות

¹³ ענבר, "קיבוץ לוחמי הגטאות", עמ' 68. כשביקרה באיטליה כשנתיים לאחר מכן כדי לאתר יצירות אומנות של ציירים יהודים שנרצחו כתבה נוביץ': "אני מסתכלת על התמונות, כמה, מה מספרם? לעולם לא אצליח לאסוף, לפי צוואתו של קצנלסון את כל הדמעות, את כל טיפות הדם". יומן מרים נוביץ', 18 באפריל 1952, אבלה"ג, ר"מ, 28128; מוקי צור, רוח עצוב: בעקבות יצחק קצנלסון, תל אביב ולוחמי הגטאות: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות (2012); צביקה דרור, משא מרים: סיפור חייה של מרים נוביץ', לוחמי הגטאות: קיבוץ לוחמי הגטאות ובית לוחמי הגטאות (2008).

¹⁴ יומן נוביץ', 6 בדצמבר 1950, אבלה"ג, ר"מ, 27131.

¹⁵ פנקס ויטל: יומן שכתב יצחק קצנלסון במחנה ויטל, אבלה"ג, אוספים, 6630; בהקדמה למהדורה הראשונה של כתבי קצנלסון, כתב דוד שמעוני: "מספרת לנו חברתו למעצר, מרת מ. נוביץ', שעזרה לו בעבודת ההטמנה – האדמה הייתה רכה וכבר חמה, וזה הקל על עבודת החפירה", יצחק קצנלסון, כתבים אחרונים: תש"ג-תש"ד, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (1947), עמ' ג.

¹⁶ מכתבים מבית יצחק קצנלסון אל חיים בן אשר, דוד כנעני, י"ד ברקוביץ ומנחם פוזננסקי, 27 באוקטובר 1950, אבלה"ג, ר"מ, 14831.2.

השמורה להם. הסיפא לא הייתה מקרית: אברהם קצנלסון, אחיו הצעיר של המשורר, היה חבר קיבוץ שפיים. במחצית מאי 1946 התקיימה בקיבוצו אזכרה לאחיו ודווח על יוזמה להקמת יד לזכרו בשפיים.¹⁷ ארבע שנים לאחר מכן הוזכרה שוב אותה יוזמה בצירוף השאלה מי יקבל לידיו את עיזבונו של קצנלסון. בתוך זמן קצר החליטה תנועת הקיבוץ המאוחד כי ארכיון בית לוחמי הגטאות הוא שיקבל אותו. הפניות לקבלת תרומות של מכתבים, תצלומים, ספרים וכתבי יד של המשורר נענו מכאן ואילך בחיוב.¹⁸

האוסף השני הנסקר במאמר זה הוא אוסף האומנות שהתחיל במסעה של נוביץ' בשלהי 1950, כפי שנזכר לעיל. "נשמח אם תסכימי לראות את עצמך כנציג המוסמך של המוסד", כתבו לה מהנהלת בית לוחמי הגטאות. אחת מפגישותיה הראשונות בפריז הייתה עם אלמנתו של הצייר אייזיק אדולף פדר. "היא שמעה מעט על הגיבורים שלנו אנטק וצביה", רשמה נוביץ' ביומנה,¹⁹ משפט אשר שיקף נאמנה את אופי התנהלותו של בית לוחמי הגטאות. בני הזוג צוקרמן היו פניו היפים וההרואיים; אזכור שמם סייע בהכשרת הלבבות ובפתיחת דלתות. בסיומה של אותה פגישה קיבלה לידיה מספר דיוקנאות שצייר פדר במחנה דראנסי קודם שגורש אל מותו באושוויץ. "זו מתנה נהדרת בשביל המוזיאון של לוחמי הגטאות, בשביל עין חרוד", הוסיפה.²⁰ בעין חרוד התכוונה נוביץ' למשכן לאומנות שייסד בקיבוץ הצייר חיים אתר וניהל אותו. שלא כמו יוזמת ההנצחה בשפיים שלא הבשילה, לתנועת הקיבוץ המאוחד כבר הייתה אכסניה מכובדת ליצירות אומנות. מבחינתה של נוביץ' לא הייתה דילמה, היא ראתה עצמה כשליחה של התנועה, אולי אפילו של העם היהודי.²¹ ביומנה מאותה נסיעה ראשונה לצרפת ציינה נוביץ' מספר שמות של

¹⁷ "התייחדות עם זכר המשורר יצחק קצנלסון ז"ל, בשפיים", הארץ, 16 במאי 1946, עמ' 2; באזכרה הוצגו כתבי היד שלו ממחנה ויטל שכללו גם את יצירתו "דאס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאלק [השיר על העם היהודי שנהרג]". קצנלסון העלה את השיר על הכתב במספר עותקים, שחמישה מהם שמורים היום באבלה"ג, אוספים, 6631. אחד מהם הוא הסליק בידית המזוודה של רות אדלר-גולדברג. אדלר שוחררה באחת מעסקאות החליפין שנעשו במהלך המלחמה. ידית המזוודה שמורה אף היא באבלה"ג, מדור מוצגים, 359. מנחם פוזננסקי אל רות אדלר, 11 במאי 1946, אבלה"ג, אוספים, 6654.

¹⁸ מנחם פוזננסקי אל בית לוחמי הגטאות, 28 באוקטובר 1950, אבלה"ג, ר"מ, 14859.3; מנחם דורמן אל בית לוחמי הגטאות, 17 בנובמבר 1950, שם; מכתבי תודה מבית לוחמי הגטאות אל נטליה טבנקין, מנחם דורמן, 2 בנובמבר 1950, שם, 14831.3.9.

¹⁹ יומן נוביץ', ינואר 1951.

²⁰ שם. בזמן כתיבת מאמר זה תרמה רחל קצנלסון מקיבוץ שפיים לארכיון בית לוחמי הגטאות אוסף של עשרות ציורים ורישומים שמסרה מרים נוביץ' לאברהם קצנלסון לפני עשרות שנים. באוסף זה יש ציור ושני רישומים של אייזיק פדר. לרישומים מצורפת הקדשה מאת סימה פדר. תודה לרחל קצנלסון על תרומתה החשובה להרחבת אוסף האומנות של בית לוחמי הגטאות.

²¹ "תכננתי לעצמי משימות: חוץ מספרים ללוחמי הגטאות, ספרים לגבעת ברנר, לקיסריה, לנווה אילן, 30 תמונות לעין חרוד, 30 מתנות בשביל צפת או מוזיאון אתר איפה שתתקיים קולקציה", יומן נוביץ', ינואר 1951.

ציירים. יצירותיהם של כמה מהם שמורות בארכיון בית לוחמי הגטאות.²² במקביל פעל גם שנר להרחבת אוסף האומנות. עם ראשוני האומנים שיצירותיהם נכללו באוסף נמנתה הציירת אסתר לוריא. לוריא עלתה ארצה במחצית שנות השלושים והציגה כאן במספר תערוכות. בפרוץ המלחמה היא שהתה בליטא בביקור משפחתי ולא הצליחה לחזור לארץ. היא הייתה בגטו קובנה ואחר כך הייתה אסירה במחנות הריכוז שטוטהוף ולייביץ' (Leibisch). בכל אחד מהמקומות האלה המשיכה לצייר, וציוריה נמצאו לאחר המלחמה. בקיץ 1951 השאילה לוריא לבית לוחמי הגטאות כמה מאותם ציורים לתערוכה זמנית. זו הייתה ראשיתו של הקשר בינה לבין המוזיאון, אשר במהלכו תרמה לוריא עשרות מציוריה לארכיון שלו.²³

האוסף השלישי והאחרון הנסקר כאן הוא של "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים", ארגון הצלה אשר נוסד בפולין עם סיום מלחמת העולם השנייה. הארגון השיב מאות ילדים שהוחזקו במסתור אצל משפחות נוצריות ובמנזרים אל חיק העם היהודי. אחת הפעילות המרכזיות שלו הייתה שרה דושניצקי, פרטיזנית לשעבר ביערות ליטא. היא נישאה לצבי שנר ויחד היו בני הזוג ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. ראשיתו של האוסף באלבום שהביאה עם עלייתה ארצה, אשר כלל תצלומים ומידע על אודות חלק מהילדים שגאל הארגון.²⁴ תרומה חשובה נוספת לאוסף הייתה זו של לייבל-אריה קוריסקי, מזכיר הארגון לשעבר, שהתקבלה באוקטובר 1950: מאות כרטיסיות שעליהן רשמו הפעילים את כל המידע שהיה ברשותם על אודות הילד או הילדה, ולרובן צורף תצלום שלהם. במהלך השנים התעשר אוסף "הקואורדינציה" בארכיון באלבומים נוספים. מעבר לחשיבותו המחקרית של האוסף, תרומתו לזיהוי ואיתור הילדים שתועדו בו חשובה לאין שיעור.²⁵

ראשית הפרסומים

"דפים אלה לחקר השואה והמרד, הם כלי מבטאו של 'בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון' – המוסד שתעודתו לאסוף מסמכים על התקופה הטראגית ביותר בדברי ימי עמנו, לעבדם ולפרסמם".²⁶ במילים אלה נפתח הגיליון הראשון של כתב העת "דפים

²² א. קרמן, סירה בנהר, אבלה"ג, אומנות, 3951; מוריס בלונו, פוני, שם, 3534, וטבע דומם, שם, 4051; בוריס-בורווין פרנקל, אם אווזת בתינוקה ולצידה ילדיה, שם, 1352. בעקבות אותה פגישה ראשונית תרמה סימה פדר 23 ציורים נוספים.

²³ בקשה לפרסום מודעה על תערוכת אסתר לוריא בבית לוחמי הגיטאות, צבי שנר אל מערכת "על המשמר", 22 ביולי 1951, שם, ר"מ, 14831.7.

²⁴ אלבום קואורדינציה שהוענק לשרה שנר, שם, מדור אלבומים, 10; שנר תרמה שני אלבומים נוספים לארכיון.

²⁵ "אנו פונים אליך בבקשה למסור לנו את ארכיון הקואורדינציה לגאולת ילדי ישראל", בית לוחמי הגטאות אל לייבל קוריסקי, 27 בספטמבר 1950, שם, ר"מ 14831.2; אישור על תרומת "כרטיסיה בת 359 כרטיסים של ילדי ישראל אשר נגאלו ע"י המוסד", צבי שנר ונחמן בלומנטל אל לייבל קוריסקי, שם; לייבל קוריסקי אל בית לוחמי הגטאות, 10 במאי 1951, שם, 14859.7.

²⁶ "מהמערכת", דפים לחקר השואה והמרד 1, ינואר-אפריל 1951, עמ' 5.

לחקר השואה והמרד" שהתפרסם באפריל 1951 בעריכתו של נחמן בלומנטל. ב־3 במאי 1951, יום הזיכרון לשואה ומרד הגטאות, התקיימה העצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות. קודם לעצרת נחנכה תערוכת הקבע הראשונה של בית לוחמי הגטאות, תערוכת "השואה והמרד". בלומנטל בירך, ולצידו ישבו שני ושר החינוך והתרבות דוד רמז.²⁷ החל מאוגוסט 1950 נשלחו בקשות השתתפות ברבעון המדעי של "דפים לחקר השואה והמרד" שנועד להתפרסם בתוך זמן קצר. מעיון ברשימת הנמענים עולה כי יושמה בה אותה גישה רחבה שאפיינה את הפניות לקבלת פריטים לארכיון; הופיעו בה חוקרים מתחומי דעת שונים (היסטוריה, סוציולוגיה, ספרות), אנשי ציבור, חברי מחתרות שלחמו בנאצים וצנחני היישוב ושליחיו בשנות המלחמה. עם מקצת החוקרים הייתה לבלומנטל ולקרמיש היכרות מוקדמת מעבודתם יחד בוועדה היהודית ההיסטורית בפולין, אך עם רובם רק כעת החלו להיבנות קשרי עבודה. חלקם הוזמנו להיות משתתפים קבועים ברבעונים הבאים. מגוון הפניות והיקפן מצביע על כך שזו הייתה תוכנית עבודה לטווח רחוק. עם המוזמנים לתרום מכתיבתם לרבעון החדש נמנו שתי נשים בלבד – מרים נוביץ' וחייקה גרוסמן.²⁸ אחד הכותבים שפנו אליהם היה הסוציולוג פרופ' אריה טרטקובר. וכך נכתב בפנייה: "הרבעון הוא גם אמצעי לריכוז חוקרים סביבנו והפעלתם בשטח המעניין אותנו".²⁹ מקריאת המשפט עולה נימה של אינדוקטרינציה, אך דבר המערכת בהמשך אופיין בפתיחות: "ה'דפים' שואפים להיות אכסניה לחוקרי התקופה הנידונה, ולעודדם לטפל במורשת השואה והמרד, מבלי להזדהות תמיד עם שיטתם המדעית של החוקרים או עם גישתם הפוליטית".³⁰ אולי מפאת קוצר הזמן, את רובו של אותו גיליון ראשון כתבו בלומנטל, שני וקרמיש. נוכחות בולטת הייתה גם לחברי הוועדות ההיסטוריות לשעבר. לצד המאמרים השונים פורסמה קריאה לציבור לתרום פריטים לארכיון.³¹

עם פרסום הגיליון הראשון של "דפים לחקר השואה והמרד", החלה העבודה על הגיליון הבא. צעד חשוב בהקשר זה היה גיוסו לעבודה של ההיסטוריון ישעיה טרונק. כמו בלומנטל וקרמיש, גם הוא נמנה עם חברי הוועדה היהודית ההיסטורית בפולין. הוא החל את עבודתו בבית לוחמי הגטאות באפריל 1951 וניכר היה שנעשה מאמץ גדול לאפשר את העסקתו. במקביל פורסמו בית לוחמי הגטאות וכתב העת החדש בהוצאות ברחבי הארץ,

²⁷ פתיחת תערוכת הקבע ועצרת 1951, אבלה"ג, אוספים, 2276.

²⁸ בית לוחמי הגטאות אל משה פרגר, אבא קובנר, חיקה גרוסמן, טוביה בוז'יקובסקי, יוסף סאק, אנשל רייס, ד"ר נתן עק, פיליפ פרידמן, פסח פייקאץ', יוסף סאק, אנשל רייס, ד"ר מרק דבורז'צקי וד"ר מרדכי לנסקי, 1 באוגוסט 1950, שם, ר"מ, 14831.1; בית לוחמי הגטאות אל יעקב לישצ'נסקי, ד"ר רפאל מאהלר, 6 באוגוסט, 1950, שם; בית לוחמי הגטאות אל ד"ר אלפרד וינר ומרים נוביץ', 7 באוגוסט 1950, שם.

²⁹ בית לוחמי הגטאות אל אריה טרטקובר, 22 באוגוסט 1950, שם.

³⁰ דפים לחקר השואה והמרד 1.

³¹ פיליפ פרידמן, משה יוסף פייגנבוים ונח גריס, "תן ידך לעבודת 'בית יצחק קצנלסון'", שם, עמ' 223.

בדגש על ציבור המורות והמורים.³² על אף כל ההשקעה, המהלך לא צלח: אומנם הגיליון השני יצא כמתוכנן, אך הוא היה האחרון.³³ מעיון בקורפוס המכתבים הנידון עולה כי ממחצית 1951 ואילך הושם דגש רב יותר על פיתוחו של המוזיאון, על תערוכות "השואה והמרד" ועל תכנון מבנה הקבע שלו וכן על הקמת תערוכות זמניות ברחבי הארץ.³⁴ הדגש על המוזיאון ועל התערוכות ביטא את הרצון להגיע לקהל רחב יותר. ברוח זו התפרסם בנובמבר 1951 הגיליון הראשון של "ידיעות בית לוחמי הגיטאות", וכך נכתב בשער: "התבססותו והרחבת פעולתו מחייבות הקמת כלי קשר בין המוסד ובין ציבור נאמניו, ההולך וגדל".³⁵ היה בכך שינוי ייעוד של המקום, מארכיון ומכון מחקר לארכיון ומוזיאון הולכים ומתרחבים. נטען כי זו הייתה התנגשות מגמות בין ההיסטוריונים החוקרים ובין מייסדי בית לוחמי הגטאות שרצו להתמקד בהנצחת המרד.³⁶ לדעתי היה שם משהו אחר: במשאבים המוגבלים שעמדו לרשותם חיפשו המייסדים את הדרך לביסוס נוכחות משמעותית יותר בחברה הישראלית. עדות לכך נמצאת בדבריו של צבי שנה, שניהל את בית לוחמי הגטאות שנים רבות: "אין אנו נוהגים כאקדמאים, אשר רק עם אנשי מקצוע שיג ושיח להם. פתוח הבית הזה לרווחה לכל יהודי, לבני נוער הבאים להתייחד עם זכר השואה וללמוד את לקחה".³⁷ חנוכת מבנה הקבע של בית לוחמי הגטאות במאי 1959 חיזקה והרחיבה את הנוכחות הציבורית הזאת.

³² היה קושי במציאת פתרון דיור לטרונק ומשפחתו בקרבת מקום. גרשון טץ, ראש המועצה המקומית נהריה, אל בית לוחמי הגיטאות, 26 במרס 1951, אבלה"ג, ר"מ, 14859.5. בעזרת האפוטרופוס לנכסי נפקדים נמצאה דירה בעכו. צבי שנה אל המועצה האזורית מרום הגליל, 17 ביולי 1951, שם, 14831.7; צבי שנה אל מרדכי סגל, סמינר הקיבוצים, 16 ביולי 1951, שם; צבי שנה אל הסתדרות המורים, ועד התרבות, 16 ביולי 1951, שם.

³³ דפים לחקר השואה והמרד, מאסף שני, פברואר 1952. טרונק, שהיה חבר מערכת, כתב ביקורת ספרות אחת בלבד. הוצאת כתב העת התחדשה שנים מאוחר יותר, דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שנייה, מאסף א, 1969.

³⁴ פתיחת התערוכה של אסתר לוריא, שהוזכרה לעיל, הייתה חלק מאותה מגמה; בית לוחמי הגטאות אל מילק ביקלס, 4 בספטמבר 1951, אבלה"ג, ר"מ, 14831.8; צבי שנה אל שבתאי בוועדת הבניה, 18 בספטמבר 1951, שם; "התערוכה בחיפה תיפתח ב-22 לפברואר [...] צריכה התערוכה לעבור אחר כך לתל אביב ולירושלים", בית לוחמי הגטאות אל חומה חיות, 16 בנובמבר 1951, שם, 14831.9.

³⁵ ידיעות בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון 1, נובמבר 1951.

³⁶ בעז כהן, הדורות הבאים – איככה ידעו, עמ' 159; במהלך 1953 סייעו בלומנטל, קרמיש וטרונק את עבודתם בבית לוחמי הגטאות. בלומנטל היה אחר כך חוקר ביד ושם ועורך "ידיעות יד ושם". קרמיש היה למנהל ארכיון יד ושם, וטרונק היגר לניו יורק והיה לחוקר בייז"א. יקוש, אספו ורשמו, עמ' 391–404.

³⁷ דברים שנשא צבי שנה לזכרו של טוביה בוז'יקובסקי, מרץ 1963, אבלה"ג, ר"מ, 4723.

סיכום

המתבונן בפועלם של מייסדי הקיבוץ ובית לוחמי הגטאות בשנים הנסקרות כאן אינו יכול שלא להשתאות. תחושת מחויבות פנימית לפעול, ובמהירות, הניעה את המייסדים לקבל – בשיתוף חבריהם ובתמיכה מלאה של הקיבוץ המאוחד – ארבע החלטות: להקים יחד קיבוץ, לבחור לו שם חריג בנוף הישראלי, לקיים עצרת זיכרון שנתית ולייסד את בית לוחמי הגטאות – בית קצנלסון בפייהם. ממרחק השנים סיפרה שרה שניר: "כל חבר שהצטרף אלינו הביא משהו שמצא בבית. בגד או צילומים של קרובים. את הכול אספנו וניהלנו רישום וככה לאט לאט אנחנו קראנו לזה מוזיאון".³⁸ במאמר הראיתי כי הקמת בית לוחמי הגטאות הייתה תהליך של למידה מהירה בתוך כדי תנועה, שבו הבינו את הצורך החיוני בתמיכה כלכלית-פוליטית, בגיוס היסטוריונים וחוקרים מובילים, בבניית חיבורים עם מוסדות ודמויות ציבוריות, ביצירת קשרים עם מורים וסטודנטים להוראה, בשליחויות איסוף בחוץ לארץ ובפרסום תדיר של פועלם בארץ ובעולם.

חשיבות מכרעת נודעה להכרה המוקדמת בנחיצותו של הארכיון כבסיס הכרחי לכל פעילות – תיעוד, מחקר, חינוך והקמת תערוכות – ולצידה ההבנה שארכיון הוא נכס ציבורי, שניזון מחומרים שהוא מקבל מהציבור ומנגיש אותם לשימוש הציבורי. קורפוס המכתבים שנבחר במאמר מעיד על הפוטנציאל הרב הטמון בארכיון מנהלי, כזה המתאר את שגרת העשייה בימי שיא ובימי קטנות גם יחד. המשך הנגשתם של אוספים נוספים כאלה יעשיר את המחקר. אומנם שינוי הייעוד של בית לוחמי הגטאות שהצגתי במאמר היה שינוי משברי, אך היה טמון בו גם סיכוי לעתיד טוב יותר. ביוני 1951 ביקרו בבית לוחמי הגטאות תלמידי כיתה ז' מבית חינוך על שם משה הס בפתח תקווה. כמה חודשים לאחר ביקורם שלח להם צבי שניר מכתב תודה על תרומתם לארכיון – טלאי צהוב מיוגוסלביה – והוסיף: "התעניינותכם ועזרתכם למוסדנו היא סימן, כי אמנם שותפים אתם לפעולתנו".³⁹ זו הייתה דוגמה לחיבור שצמח והתפתח מאז, חיבור של ארכיון ומוזיאון חינוכי שלובים זה בזה.

³⁸ שרה שניר, מתוך הסרט הבית: מוזיאון לוחמי הגטאות, בימוי: יפעת קידר, 2004, שם, מדור סרטים, 1175.

³⁹ בית חינוך ע"ש משה הס אל בית לוחמי הגטאות, 29 במאי 1951, שם, ר"מ, 14859.7; צבי שניר אל תלמידי כיתה ח' (בשנת הלימודים שאחרי ביקורם בבית לוחמי הגטאות) בבית חינוך פתח תקווה, 12 בדצמבר 1951, שם, 14831.9.